

Μια **συνανάγνωση**
του αποσπάσματος από το μυθιστόρημα
Οι νεκροί περιμένουν
της Διδώς Σωτηρίου
(κεφ. Γ', Κ.ΝΕ.Λ., σ. 173-179)
με απόσπασμα από το μυθιστόρημα
Αστροφεγγιά
του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου
(κεφ. 10, σ. 156-159)

Λαμπριανή Ματθαίου
Φιλολόγος

Σχέσεις Ιστορίας - Λογοτεχνίας

(πρβλ. Δείκτες Επιτυχίας)

Ιστορία

«επιστήμη»

Λογοτεχνία

«τέχνη»

Διασταύρωση ιστορικής και λογοτεχνικής οπτικής:
απόκτηση επαρκέστερης εποπτείας του «πραγματικού»

Ιστορικό και λογοτεχνικό αφήγημα:

→ εκ παραλλήλου αντιμετώπιση, αλληλενέργεια, συνέργεια

- κείμενα που διαλέγονται
- αναφέρονται στην ίδια πραγματικότητα αλλά την φωτίζουν διαφορετικά

Η επίδραση των ιστορικών γεγονότων στη ζωή των ανθρώπων

(πρβλ. Δείκτες Επιτυχίας)

Αστροφεγγιά: «αποτυπώνεται το ύφος μιας περιόδου της αθηναϊκής ζωής όπου οι άνθρωποι ζουν και υποφέρουν, σηκώνοντας στους ώμους τους μια Ιστορία με την οποία δεν έχουν συνειδησιακή επικοινωνία. [...] Τον Ι.Μ.Π. συνταράζει το δράμα των ανθρώπων κι όχι το δράμα των λαών, μέσα στον παραλογισμό των ιστορικών τους διασυνδέσεων.»

(Κ. Τσιρόπουλος)

Οι νεκροί περιμένουν: «Και μόνο το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής θα έφτανε, για να φορτίσει την ευαισθησία και τη φαντασία της για μια ολόκληρη ζωή.»

(Δ. Σωτηρίου, εφημ. *Τα Νέα*, 3.5.1986) ³

Το τραύμα του ξεριζωμού στη λογοτεχνική παραγωγή

Τρεις κύριες θεματικές ενότητες:

1. Αναπαράσταση της ευτυχισμένης ζωής στη Μικρά Ασία
2. Περιγραφή της Καταστροφής του 1922 και του ξεριζωμού των ελληνικών πληθυσμών
3. Εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα

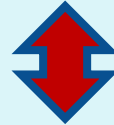

Η λογοτεχνία της Καταστροφής περιλαμβάνει μέσα της νομοτελειακά, αναπότρεπτα, και τη λογοτεχνία της αλησμόνητης μακρινής πατρίδας.

Οι νεκροί περιμένουν (απόσπ. κεφ. Γ')

Θεματική ενότητα: της νοσταλγίας για τη χαμένη πατρίδα

Απόδοση μιας εξιδανικευμένης εικόνας

Αστροφεγγιά (κεφ. 10)

Θεματικές ενότητες: της Καταστροφής αλλά και της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα Ήρωες: πρόσφυγες και γηγενείς

□ Η συνανάγνωση επομένως καλύπτει και τις 3 θεματικές ενότητες της λογοτεχνίας της Καταστροφής

Οι νεκροί περιμένουν

(Κ.ΝΕ.Λ., κεφ. Γ', σ. 173-179)

- Δίνεται η ήσυχη και ξέγνοιαστη ζωή των Μικρασιατών πριν την Καταστροφή μέσα από τα βιώματα της μικρής Αλίκης Μάγη.

Α' Ενότητα:

- Περιγράφεται με εύθυμη διάθεση το οικογενειακό περιβάλλον της αφηγήτριας, η ευμάρεια και οι ωραίες συνήθειες.
- Οι ήρωες (άλλοι εύθυμοι και ανοιχτόκαρδοι άλλοι περήφανοι και ακατάδεκτοι καθώς και κάποιοι αξιαγάπητοι λαϊκοί τύποι) απολαμβάνουν το καλό φαγητό, τις ευχάριστες παρέες, τις ευτράπελες διηγήσεις και τις εκδρομές στην εξοχή.

Οι νεκροί περιμένουν

(Κ.ΝΕ.Λ., κεφ. Γ', σ. 173-179)

Β' Ενότητα: περιγράφεται η Κόνα Αγγελικώ:

- Απλοϊκή και βασανισμένη γυναίκα, υπηρέτρια στο σπίτι της αφηγήτριας.
- Εργάζεται ασταμάτητα, εκμεταλλεύεται όμως και την εμπιστοσύνη της οικογένειας ξαφρίζοντας τα κεφάλια της.
- Η αφηγήτρια που την υπεραγαπά το αντιλαμβάνεται αλλά δεν την προδίδει.
- Μοναδική διέξοδος για την Κόνα Αγγελικώ, ο κόσμος των παραμυθιών με ήρωα τον Τσάκιτζη.
- Εμβόλιμες αφηγήσεις:
 - α) του Καπετάν Μαθιού για την αγγλίδα λαίδη, που τον είχε ερωτευτεί και
 - β) της Κόνας Αγγελικώς για τις νεράιδες και τον Τσάκιτζη.

Αστροφεγγιά

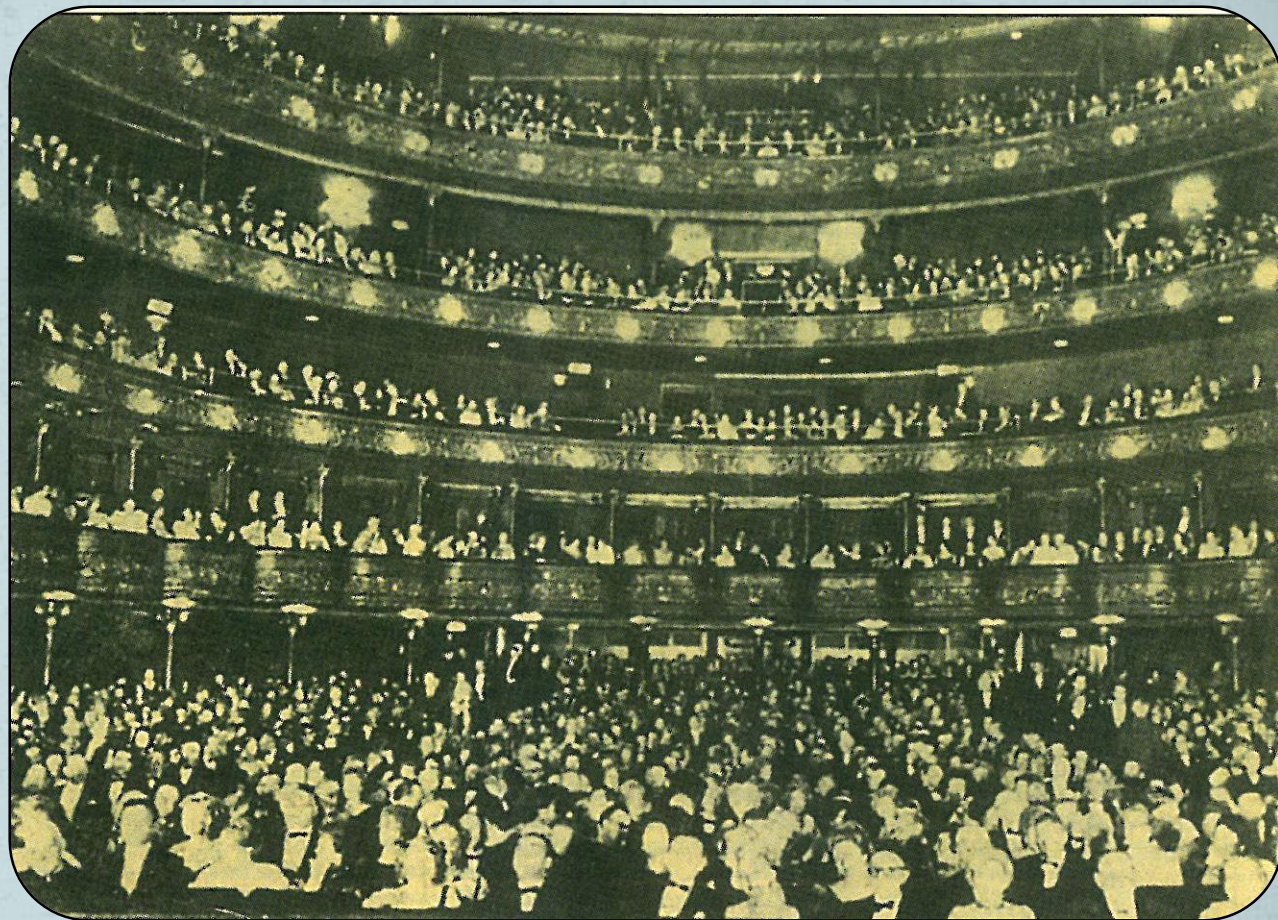
(κεφ. 10, σ. 156-159)

- **Α' Ενότητα:** Δίνονται με συντομία και ενάργεια οι εικόνες της Καταστροφής και του ξεριζωμού.
- **Β' Ενότητα:** Ο αφηγητής εστιάζει σε μεμονωμένα πρόσωπα φωτίζοντας ατομικά δράματα που ανάγονται σε αντιπροσωπευτικές εκφράσεις της συλλογικής συμφοράς και απώλειας.

Ο Άγγελος, κεντρικός ήρωας του έργου, επισκέπτεται ένα από τα σημεία άφιξης και παραμονής των προσφύγων μαζί με τον κυνικό και αριβίστα «φίλο» του Πετρόπουλο, ο οποίος συμμετέχει στις περίφημες επιτροπές αποκατάστασης των προσφύγων.

Δημιουργία κλίματος δεκτικότητας

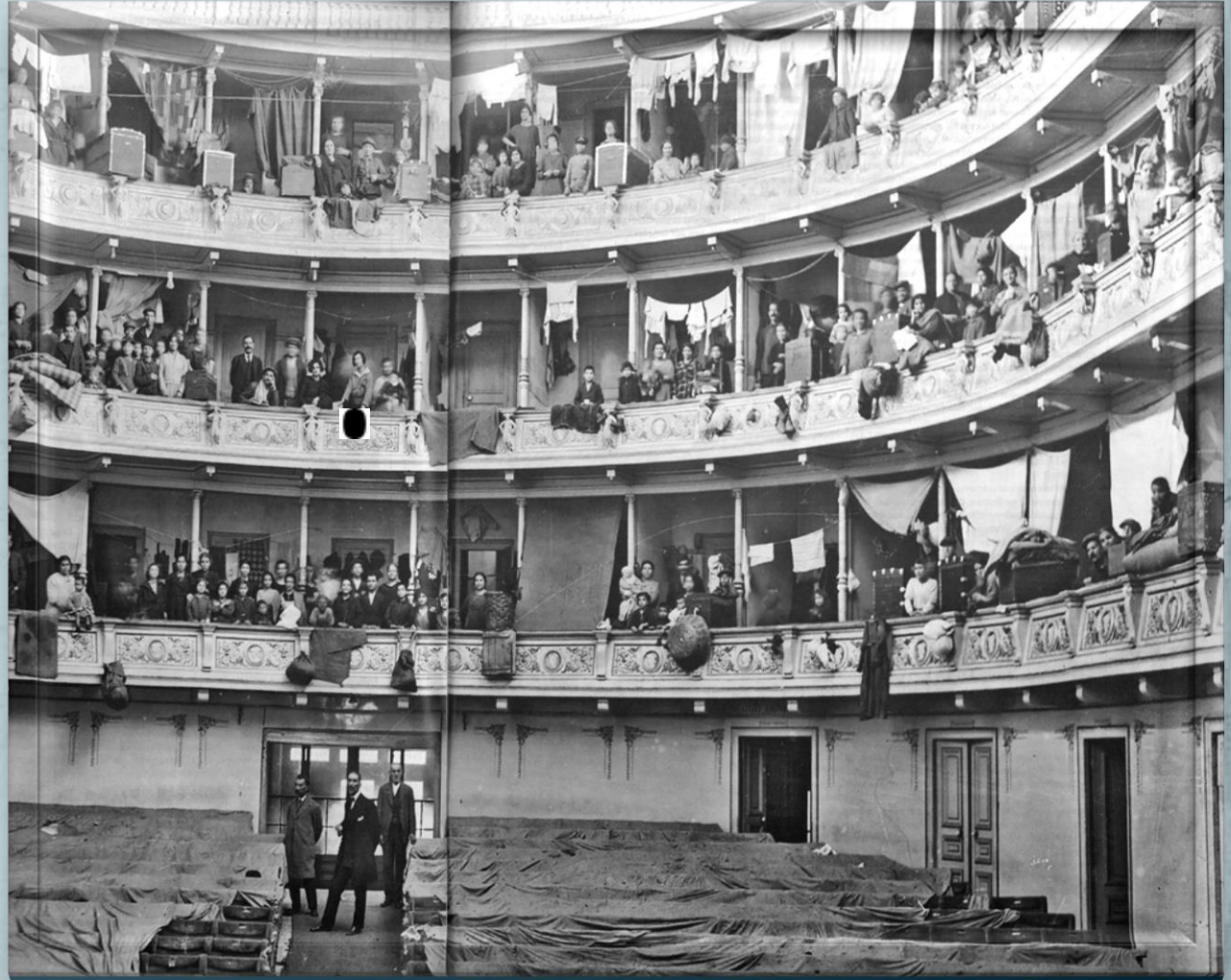
Άποψη από το εσωτερικό του «Θεάτρου της Σμύρνης». Ημέρες δόξας γνώρισε το ελληνικό θέατρο στην Σμύρνη. Η φωτογραφία είναι από την παράσταση της όπερας του Verdi, *Rigoletto*, το 1917.

ΜΕΤΑ

Δημιουργία κλίματος δεκτικότητας

Τους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους οι πρόσφυγες εγκαθίστανται όπου βρουν, καταλαμβάνοντας όχι μόνο γη αλλά και βαγόνια σιδηροδρόμων, εκκλησίες, ακόμα και τα θεωρεία του Βασιλικού Θεάτρου της Αθήνας.

Κοινοί άξονες συνεξέτασης των δύο κειμένων

Η αναπαράσταση του ευτυχισμένου παρελθόντος από τη μια και του οδυνηρού παρόντος των Μικρασιατών από την άλλη. Επίσης τα στοιχεία που (υπό)δηλώνουν:

- τη βίαιη ανατροπή και την απόλυτη απώλεια που βιώνουν οι Μικρασιάτες,
- το ευμετάβλητο της τύχης,
- το αναπάντεχο και το ακαταμάχητο της τροπής,
- το ανίσχυρο των ανθρώπων,
- τη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους πρόσφυγες,
- το μοτίβο του παιδικού προσώπου στις δύο αυτές διαφορετικές στιγμές,
- τον τρόπο αναπαράστασης της Μικρασίας ως γενέθλιου χώρου,
- την προσφυγική ιδιότητα -και τέλος
- τη διαφοροποίηση ανάμεσα στους γηγενείς και πρόσφυγες πεζογράφους όσον αφορά τον τρόπο που προσεγγίζουν το θέμα των Μικρασιατών προσφύγων.

Κοινοί άξονες συνεξέτασης των δύο κειμένων

- Σε συνάρτηση με τα παραπάνω αντιπαραβάλλονται επίσης και τα στοιχεία των αφηγηματικών τεχνικών:
- το είδος της αφήγησης,
 - ο τύπος του αφηγητή,
 - οι τρόποι αναπαράστασης του λόγου,
 - ο χρόνος δράσης και αφήγησης,
 - τα μοτίβα,
 - οι σκηνές ή τα επεισόδια.

Αφηγηματικές τεχνικές

(πρβλ. Δείκτες Επιτυχίας)

Οι νεκροί περιμένουν

- Πρωτοπρόσωπη αφήγηση
- Αφηγήτρια: η μικρή Αλίκη – εκφράζονται τα βιώματα της συγγραφέως (πλαστοπροσωπία), πρόσωπο της ιστορίας, παρακολουθεί τα γεγονότα συμμετέχοντας σε αυτά, (στο απόσπασμα) δεν δρα σε πρώτο πλάνο.
- Παρατίθενται διάλογοι (σύντομοι, ζωηροί, φυσικοί).
- Χρήση κυρίως του παρατατικού χρόνου (κατεξοχὴν νοσταλγικός, διάρκεια και ένταση των καταστάσεων)
- Ύφος: καθαρό, φυσικό, αυθόρμητο
- Άφθονες παραστατικές σκηνές και εικόνες

Αφηγηματικές τεχνικές

(πρβλ. Δείκτες Επιτυχίας)

Αστροφεγγιά

- Τριτοπρόσωπη αφήγηση
- Ανώνυμος παντογνώστης αφηγητής (καθαρή ματιά ενός αφηγητή ξένου προς τα διαδραματιζόμενα)
- Χρήση παρελθοντικού χρόνου
- Εικόνες ζωηρές, παραστατικές, πανοραμικές, γεμάτες νεύρο και δυναμική

Α' ενότητα: ασύνδετο σχήμα, παρατακτική σύνδεση προτάσεων (δίνουν παραστατικότητα στην περιγραφή των εικόνων της Καταστροφής και του ξεριζωμού)

Λόγος γρήγορος, ασθματικός, υπαινικτικός, πικρός, φορτωμένος μεταφορές και προσωποποιήσεις, με δραματική πυκνότητα

Αφηγηματικές τεχνικές

(πρβλ. Δείκτες Επιτυχίας)

Αστροφεγγιά

Β' ενότητα: χρήση διαφορετικών αφηγηματικών τρόπων:

- Αφήγηση («Είχαν κατέβει με τον Πετρόπουλο στο λιμάνι...»),
- Περιγραφή («Κατάχαμα σε μια κουρελιασμένη κουβέρτα...»),
- Διάλογος («-Τι θέλεις εσύ εδώ; »),
- Σχόλιο («και δεν είχε πολεμήσει στη Μικρασία»).
- Ο διάλογος και ο πλάγιος λόγος: μεταφέρουν τους διαλογισμούς των προσώπων και υποβάλλουν έντεχνα το σχόλιο και την ερμηνεία του αφηγητή.

Οι Μικρασιάτες, θύματα βίαιης ανατροπής και απόλυτης απώλειας

- Η εικόνα του ανθρώπου που υφίσταται ερήμην της βούλησής του την απόλυτη αλλαγή τόσο στον ατομικό όσο και στον συλλογικό κύκλο της κοινωνικής ζωής.
- Το μεγάλο ιστορικό γεγονός δύναται να ανατρέψει τη ζωή των ανθρώπων (πρβλ. Δείκτες επιτυχίας).

ΠΡΙΝ

Μέλη αρχοντικής οικογένειας Σμυρνιών
με φίλους τους στο Κορδελιό.

ΜΕΤΑ

Οικογένεια
Φωτεινού,
παράγκες
Αγίου Νικολάου-
Καισαριανή, 1925

Το αιφνίδιο και το ακαταμάχητο της ανατροπής

Οι πρόσφυγες υποφέρουν:

- από τη φτώχεια τους και
- (κυρίως) επειδή βιώνουν τη βίαιη αλλαγή στη ζωή τους,
- επειδή είναι «ασυνήθιστοι» σε μία τέτοια ταπεινωτική ζωή.

ΠΡΩΤΗ

Η κίνηση στην προκουμαία της Σμύρνης,
καθρέφτης της οικονομικής ευμάρειας

ΜΕΤΑ

Γυναίκες από τον προσφυγικό καταυλισμό που στήθηκε μπροστά στο Θησείο, Αθήνα 1922

Το ευμετάβλητο της τύχης

- **Οι νεκροί περιμένουν:** οι ήρωες απολαμβάνουν το καλό φαγητό, τις ευχάριστες παρέες, τις ευτράπελες διηγήσεις και τις εκδρομές στην εξοχή.
- **Αστροφεγγιά:** οι άνθρωποι στα όρια της αντοχής, προσπαθούν να εξασφαλίσουν κάτι για να χορτάσουν την πείνα τους αλλά και ένα μέρος να απαγκιάσουν.
- Με την προβολή και των δύο πτυχών της πορείας των Μικρασιατών γίνεται εντονότερο το στοιχείο της στέρησης και της απώλειας.

ΠΡΙΝ

Η σμυρνιοπούλα Ίδα Ιππ.
Αργυροπούλου με αποκριάτικη
ενδυμασία, 1905

ΜΕΤΑ

Πρόσφυγες από τη Μικρά
Ασία, 1922

Το αναπάντεχο της τροπής και το ανίσχυρο των ανθρώπων

Ο άνθρωπος έρμαιο ανεξέλεγκτων
δυνάμεων, αδύναμος ο ίδιος να τους
αντισταθεί, να δράσει, να διαμαρτυρηθεί,
να εξεγερθεί, να ελιχθεί, να επιλέξει.

ΜΕΤΑ

Πτώματα
βασανισθέντων
και
σφαγιασθέντων
Ελλήνων στη
Σμύρνη τον
Σεπτέμβριο του
1922, σε
φωτογραφία του
Αμερικανικού
Ερυθρού Σταυρού

ΜΕΤΑ

Η τελευταία πράξη της τραγωδίας.
Η Σμύρνη στις φλόγες.

Η ελληνική κοινωνία απέναντι στους πρόσφυγες που καταφθάνουν

Αστροφεγγιά:

- Ο λόγος του αφηγητή - λόγος ενός παρατηρητή, εκφράζει έντονη συγκίνηση για το περιγραφόμενο θέμα, γίνεται συμμετοχος στα δρώμενα και στα αισθήματα των προσώπων του αποσπάσματος.
- Δίνεται η συνάντηση των προσφύγων με τους ντόπιους, η αλληλοαναγνώριση, η συνειδητοποίηση της απώλειας, ο προσδιορισμός του «εγώ» και του «άλλου».

ΠΡΙΝ

Καθηγητές και τελειόφοιτοι
της Ευαγγελικής Σχολής στη Σμύρνη, 1910

ΜΕΤΑ

Πρόσφυγες μπροστά στα Παλαιά Ανάκτορα,
Αθήνα 1922

Το παιδικό πρόσωπο στα δύο αποσπάσματα

Αστροφεγγιά: γερασμένο, χωρίς χαρά, αφέλεια, παιχνίδι, με νέους, αταίριαστους για την ηλικία του ρόλους, «άπλερο» και μαζί «ξεφτίδι ζωντανής σάρκας».

απόλυτη αντίθεση

Οι νεκροί περιμένουν: πρόσχαρη εικόνα παιδιών που συνεπαίρνονται από τις ιστορίες της Κόνας Αγγελικώς.

ΠΡΙΝ

Οι εύπορες
Ελληνίδες
προμηθεύονταν
τα φορέματά τους
από παρισινούς
οίκους και
το ευρωπαϊκό
κοστούμι
εκτόπισε την
παλιά «ρωμέτικη
φορεσιά»
των ανδρών.

Αστική οικογένεια της Σμύρνης,
λίγο πριν την Καταστροφή

ΜΕΤΑ

Προσφυγόπουλα στη ρημαγμένη Ελλάδα του 1922

Ηχητικές εικόνες στα δύο αποσπάσματα

Αστροφεγγιά: (Α' Ενότητα) ουρλιαχτό και βογγητό, λόγος ασυνάρτητος

απόλυτη αντίθεση

Οι νεκροί περιμένουν: πολυπληθής και πολύβουη σκηνή στο σπίτι της οικογένειας Μάγη (χαρούμενο πλήθος, φωνές παιδιών, πειράγματα, γέλια, τραγούδια, γλέντι)

ΜΕΤΑ

Πρόσφυγες σε δρόμο της Αθήνας, 1922

Η αναπαράσταση της Μικρασίας ως γενέθλιου χώρου

Οι νεκροί περιμένουν: ευτυχί

Η «Μικρασία»:

Αστροφεγγιά:
φθάνει στην Ελλάδα, «ορφανεμένη,
ξεσπιτωμένη, ξεμαλλιασμένη,
θεόφτωχη, ξεστηθιασμένη» και
γίνεται «προσφυγιά».

ΜΕΤΑ

Μικρασιάτες πρόσφυγες
στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, 1922

ΜΕΤΑ

Πρόσφυγες στην Αθήνα

Η προσφυγική ιδιότητα

- **Υποστασιοποιούμενη στο παρόν:** στερεότυπα του βάρους της πολεμικής εμπειρίας και της καταδίωξης, της ακούσιας μετακίνησης, της απώλειας, της ένδειας και της σκληρής ταπεινωτικής ζωής στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους (πρβλ. απόσπ. *Αστροφεγγιάς*).
- **Υποστασιοποιούμενη στο παρελθόν:** περήφανε νοσταλγία ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος -χαμένου παραδείσου (πρβλ. απόσπ. *Οι νεκροί περιμένουν*).

Γηγενείς – Πρόσφυγες πεζογράφοι

Ελλαδίτες συγγραφείς:

- Η θεματική της προσφυγιάς εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό, στην παρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής (πρβλ. *Αστροφεγγιά*).
- Επικρίνονται οι στερεοτυπικές, δυσφημιστικές διαδόσεις για τους πρόσφυγες.

 «εξομαλυντική» λειτουργία της Λογοτεχνίας.

Πρόσφυγες συγγραφείς:

- Η ενασχόληση με το θέμα της Καταστροφής προκύπτει ως ανάγκη.

Η λειτουργία του χρόνου στα δύο αποσπάσματα

Χρόνος συγγραφής:

Αστροφεγγιά: 1945

Οι νεκροί περιμένουν: 1959

Χρόνος ιστορίας:

Αστροφεγγιά: Γεγονότα της Καταστροφής – άφιξη των πρώτων προσφύγων στην Ελλάδα.

Οι νεκροί περιμένουν: τα γεγονότα αναφέρονται στο παρελθόν, που τοποθετείται γενικά και απροσδιόριστα πριν την Καταστροφή - αναμνήσεις της αφηγήτριας.

Χρόνος αφήγησης:

Αστροφεγγιά: γραμμική αφήγηση, επιτάχυνση

Οι νεκροί περιμένουν: παρεκβάσεις – εμβόλιμες αφηγήσεις

Βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Α. (2016), *Ιστορία και Λογοτεχνία σε Διάλογο ή περί Μυθικής και Ιστορικής Μεθόδου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βασιλαράκης, Ι. Ν. (1992), «Επιλεγόμενα σε «(Παρα)μυθικές» Μεταπλάσεις του Ξεριζωμού». Στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Λέξη: Μνήμη Μικράς Ασίας*. Τεύχος 112. Αθήνα.
- Βικέτος, Ν. (1998), «Η κοινωνική ζωή στη Σμύρνη: Εικόνες από τα ευτυχισμένα χρόνια στον τερπνό τόπο της Ιωνίας». Στο αφιερωματικό τεύχος *Επτά Ημέρες: Σμύρνη, Το καύχημα της Ιωνίας*. Αθήνα: εφ. *Καθημερινή*.
- Γεωργουσόπουλος, Κ. (1992), «Στην επέτειο μιας επετείου». Στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Λέξη: Μνήμη Μικράς Ασίας*. Τεύχος 112. Αθήνα.
- Καμούζης, Δ. (2016), «Το τραύμα του ξεριζωμού: Η Μικρά Ασία το 1922 και η Προσφυγιά στις Τέχνες και στα Γράμματα». Στο αφιερωματικό τεύχος της *Lifo: Ιστορία μιας Πόλης, Μέρος Τρίτο*. Αθήνα.
- Κάσσο, Β. (1992), Παρουσίαση-Ανθολόγηση: «Διδώ Σωτηρίου»: *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία*, Τόμος Ζ'. Αθήνα: Σοκόλης.
- Καφετζάκη, Τ. (2003), *Προσφυγιά και Λογοτεχνία: Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία*. Αθήνα: Πορεία.
- Κούσουλας, Λ. (1992), Παρουσίαση-Ανθολόγηση: «Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος»: *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Τόμος ΣΤ'. Αθήνα: Σοκόλης.

Φωτογραφίες- Πηγές

- 1. Φωτ. Διαφάν. 9: πηγή: *Σμύρνη: Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Έφεσος, σ. 196.
- 2. Φωτ. Διαφάν. 10: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 36-37.
- 3. Φωτ. Διαφάν. 17: πηγή: *Σμύρνη, Το καύχημα της Ιωνίας*. Αθήνα: *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 3. 5. 1998, σ. 25.
- 4. Φωτ. Διαφάν. 18: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 54.
- 5. Φωτ. Διαφάν. 20: πηγή: *Σμύρνη: Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Έφεσος, σ. 80.
- 6. Φωτ. Διαφάν. 21: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 12.
- 7. Φωτ. Διαφάν. 23: πηγή: *Σμύρνη, Το καύχημα της Ιωνίας*. Αθήνα: *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 3. 5. 1998, σ. 27 και *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 12.
- 8. Φωτ. Διαφάν. 25: πηγή: *Η Καταστροφή της Σμύρνης: Μέρος 2^ο*. Αθήνα: *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 5. 9. 2002, σ. 42- 43.
- 9. Φωτ. Διαφάν. 26: πηγή: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα: *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 31. 8. 2000, σ. 45.
- 10. Φωτ. Διαφάν. 28: πηγή: *Σμύρνη: Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Έφεσος, σ. 143.
- 11. Φωτ. Διαφάν. 29: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 12.
- 12. Φωτ. Διαφάν. 31: πηγή: *Σμύρνη, Το καύχημα της Ιωνίας*. Αθήνα: *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 3. 5. 1998, σ. 24.
- 13. Φωτ. Διαφάν. 32: πηγή: *Η Καταστροφή της Σμύρνης: Μέρος 2^ο*. Αθήνα: *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 5. 9. 2002, σ. 48- 49.
- 14. Φωτ. Διαφάν. 34: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 14-15.
- 15. Φωτ. Διαφάν. 36: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 109.
- 16. Φωτ. Διαφάν. 37: πηγή: *Ιστορία μιας πόλης: Μέρος Τρίτο*. Αθήνα: Lifo, 2017, σ. 12.